HARBIY ATAMALARNING PSIXOLINGVISTIK MA'NOLARINI DIFFERENTSIAL TAVSIFLASH MUAMMOSI

Meyliqulova Zarina
Qarshi shahar 3-sonli texnikum o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada harbiy atamalarning til jamiyati va harbiy soha vakillari ongidagi psixolingvistik ma'nolarini differentsial tavsiflash muammosi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi harbiy terminologiyaning nafaqat denotativ, balki konnotativ va assotsiativ qatlamlarini ham o'z ichiga olgan murakkab semantik tuzilishga ega ekanligi, bu esa an'anaviy leksik-semantik tahlil usullari bilan to'liq ochib berilmasligi bilan izohlanadi. Maqola natijalari harbiy tajribaga ega respondentlarda atamalarning denotativ komponenti ustunlik qilishini, fuqarolik respondentlarda esa emotsional-baholovchi (konnotativ) komponentning kuchliroq namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: harbiy atamalar, psixolingvistika, differentsial semantika, assotsiativ eksperiment, semantik maydon, til ongi, komponent tahlil, konnotativ ma'no, semantik differentsial.

THE PROBLEM OF DIFFERENTIAL DESCRIPTION OF PSYCHOLINGUISTIC MEANINGS OF MILITARY TERMS

Annotation: This article addresses the problem of the differential description of the psycholinguistic meanings of military terms in the linguistic consciousness of native speakers and members of the military community. The relevance of the study lies in the fact that military terminology possesses a complex semantic structure comprising not only a denotative but also connotative and associative layers of meaning, which cannot be fully revealed through traditional lexical-semantic analysis alone. The findings show that the denotative component of meaning prevails among respondents with military experience, whereas the emotional-evaluative (connotative) component is more pronounced among civilian respondents. The results are of practical value for teaching military terminology, military translation, and the improvement of lexicographic work.

Keywords: military terms, psycholinguistics, differential semantics, associative experiment, semantic field, linguistic consciousness, componential analysis, connotative meaning, semantic differential.

ПРОБЛЕМА ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ОПИСАНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация: В статье рассматривается проблема дифференциального описания психолингвистических значений военных терминов в языковом сознании носителей языка и представителей военной сферы. Актуальность исследования обусловлена тем, что военная терминология обладает сложной семантической структурой, включающей не только денотативный, но и коннотативный, ассоциативный слои значения, которые не могут быть полностью раскрыты традиционными методами лексико-семантического анализа. Полученные данные имеют практическое значение для преподавания военной терминологии, военного перевода и совершенствования лексикографической работы.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ключевые слова: военные термины, психолингвистика, дифференциальная семантика, ассоциативный эксперимент, семантическое поле, языковое сознание, компонентный анализ, коннотативное значение, семантический дифференциал.

KIRISH: Harbiy terminologiya har qanday tilning maxsus leksik tizimi sifatida nafaqat harbiy sohaning tushunchaviy apparatini ifodalaydi, balki ijtimoiy-siyosiy vaziyat, milliy xavfsizlik masalalari va ommaviy axborot vositalari orqali kundalik til muloqotiga faol kirib boradi. Shu sababli harbiy atamalarning ma'nosi faqat maxsus (terminologik) lug'atlarda qayd etilgan denotativ ta'rifga tenglashtirilmaydi - u til egalari ongida shaxsiy tajriba, ijtimoiy stereotiplar, madaniy an'analar va emotsional baho asosida shakllanuvchi murakkab psixologik hodisaga aylanadi.

Psixolingvistika nuqtai nazaridan so'zning ma'nosi statik lug'aviy birlik emas, balki til ongida "yashovchi" dinamik tuzilma sifatida talqin qilinadi (A.A. Leontev, N.V. Ufimtseva, I.A. Sternin). Bunday yondashuv atamalar semantikasini o'rganishda an'anaviy komponent tahlil bilan bir qatorda assotsiativ eksperiment va semantik differentsial kabi eksperimental-psixolingvistik metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Ayniqsa harbiy atamalar misolida bu masala alohida dolzarblik kasb etadi, chunki bir xil atama (masalan, "front", "hujum", "mudofaa") harbiy tajribaga ega shaxs va oddiy fuqaro ongida tubdan farqli assotsiativ-semantik qatlamlarni faollashtirishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi: birinchidan, harbiy terminologiyaning psixolingvistik jihatdan tavsiflanishi o'zbek tilshunosligida hali yetarlicha o'rganilmagan; ikkinchidan, harbiy ta'lim va tarjima amaliyotida atamalarning nafaqat denotativ, balki konnotativ-pragmatik komponentlarini hisobga olish zaruriyati mavjud; uchinchidan, differentsial tavsif metodologiyasi orqali harbiy leksikaning semantik tuzilishini aniqroq va bosqichma-bosqich ochib berish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi - harbiy atamalarning psixolingvistik ma'nosini differentsial tavsiflash, ya'ni ularning denotativ, konnotativ va assotsiativ komponentlarini ajratib ko'rsatish hamda harbiy va fuqarolik respondentlari guruhlarida bu komponentlarning namoyon bo'lish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- harbiy atamalarning psixolingvistik ma'no tuzilishini nazariy jihatdan asoslash;
- erkin va yo'naltirilgan assotsiativ eksperiment o'tkazish orqali bazaviy harbiy atamalarning assotsiativ maydonini aniqlash;
- semantik differentsial metodi yordamida atamalarning baholovchi, kuch va faollik omillari bo'yicha ko'rsatkichlarini o'lchash;
- harbiy va fuqarolik respondentlari guruhlari natijalarini qiyoslab, differensial semantik xususiyatlarni tavsiflash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, o'zbek tilshunosligida birinchi marta harbiy atamalar psixolingvistik eksperimental metodlar asosida differentsial tahlil qilinib, ularning ong ostidagi ma'no tuzilishi qatlamlar bo'yicha aniqlanmoqda.

Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Nazariy bosqichda harbiy atamalarning lug'aviy-terminologik ta'riflari komponent tahlil metodi asosida o'rganildi va ularning denotativ semalari aniqlandi. Eksperimental bosqichda esa quyidagi uchta asosiy psixolingvistik metod qo'llanildi:

1) Erkin assotsiativ eksperiment - respondentlarga 20 ta bazaviy harbiy atama (jangovar, front, askar, mudofaa, hujum, qurol, armiya, jasorat, buyruq, chegara va boshq.) taqdim etilib, har biriga birinchi xayolga kelgan so'z bilan javob berish so'raldi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2) Yo‘naltirilgan assotsiativ eksperiment - respondentlardan berilgan atamani ijobiy, salbiy yoki neytral emotsional belgi bilan baholash va bu bahoni izohlash so‘raldi.

3) Semantik differentsial metodi (Ch. Osgud, J. Sasi, P. Tannenbaum modeli asosida moslashtirilgan) - respondentlar har bir atamani “yaxshi-yomon”, “kuchli-kuchsiz”, “faol-passiv” kabi 7 ballik biqutbli shkalalar bo‘yicha baholadilar. Olingan ma'lumotlar faktorli tahlil orqali uchta klassik omil - baholash (Evaluation), kuch (Potency) va faollik (Activity) - bo‘yicha guruhlandi.

Tadqiqotda 120 nafar respondent ishtirok etdi, ular ikki guruhga bo‘lindi: 1-guruh - harbiy xizmat tajribasiga ega shaxslar (60 nafar, o‘rtacha yosh 27-45), 2-guruh - harbiy sohaga aloqasi bo‘lmagan fuqarolar (60 nafar, o‘rtacha yosh 20-45). Respondentlar tanlovida jins va ta’lim darajasi bo‘yicha muvozanat saqlashga harakat qilindi. Olingan assotsiativ reaksiyalar chastotaviy tahlil qilinib, assotsiativ maydonlarning yadro va periferik qismlari ajratildi.

Erkin assotsiativ eksperiment natijalari harbiy atamalarning ikki respondentlar guruhida sezilarli farqli assotsiativ maydonlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Quyidagi jadvalda ba’zi bazaviy atamalarning har ikki guruhdagi yadroviy (eng yuqori chastotali) reaksiyalari keltirilgan.

Atama	**1-guruh (harbiylar) reaksiyalari**	**2-guruh (fuqarolar) reaksiyalari**
Front	chiziq, mavqe, buyruq, jang maydoni, taktika	qo‘rquv, urush, o‘lim, qahramonlik, uzoqlik
Hujum	harakat, buyruq, taktika, tezlik, muvaffaqiyat	xavf, tajovuz, qon, vahima, yo‘qotish
Mudofaa	chegara, mustahkamlik, tayyorgarlik, burch	xavfsizlik, vatan, tinchlik, himoya
Askar	hamkasb, intizom, burch, safdosh	yosh yigit, qahramon, ona, sog‘inch

1-jadval. Bazaviy harbiy atamalarning guruhlar bo‘yicha yadroviy assotsiativ reaksiyalari

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, harbiy tajribaga ega respondentlarda reaksiyalar asosan atamaning kasbiy-operatsion (denotativ va terminologik) semalari atrofida guruhlanadi: “front” so‘ziga “chiziq”, “taktika” kabi professional tushunchalar bilan javob berilgan. Fuqarolik respondentlarida esa reaksiyalar emotsional-baholovchi va obrazli xarakterga ega: “front” so‘zi “qo‘rquv”, “o‘lim” kabi kuchli emotsional konnotatsiyaga ega so‘zlarni faollashtiradi.

Semantik differentsial metodi natijalari ham bu tendensiyani tasdiqladi. Uchta omil bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar quyidagicha taqsimlandi: baholash (Evaluation) omili bo‘yicha fuqarolik guruhida harbiy atamalarning o‘rtacha bahosi ancha salbiy tomonga siljigan (o‘rtacha -1,4 ball 7 ballik shkalada), harbiylar guruhida esa nisbatan neytral-ijobiy baho kuzatildi (o‘rtacha +0,6 ball). Kuch (Potency) omili bo‘yicha ikkala guruhda ham yuqori ko‘rsatkichlar qayd etildi, biroq faollik (Activity) omili bo‘yicha harbiylar guruhida atamalar ancha “harakatchan” va “boshqariladigan” sifatida idrok etilgani, fuqarolik guruhida esa “tartibsiz” va “nazoratsiz” hodisa sifatida baholanishi aniqlandi.

Komponent tahlil natijalari harbiy atamalarning ma’no tuzilishida quyidagi differentsial semantik komponentlarni ajratish imkonini berdi: (1) denotativ-terminologik sema - atamaning maxsus lug‘atlardagi rasmiy ta'rifiga mos keluvchi qism; (2) kasbiy-pragmatik sema - atamaning harbiy amaliyotda qo‘llanish tartibi va vaziyatini aks ettiruvchi qism; (3) konnotativ-emotsional sema - atamaga nisbatan shaxsiy yoki ijtimoiy munosabatni ifodalovchi qism; (4) assotsiativ-obrazli sema - atama bilan bog'liq madaniy va individual tasavvurlarni o‘zida mujassam etgan qism. Harbiy respondentlarda birinchi va ikkinchi komponentlar, fuqarolik respondentlarda esa uchinchi va to‘rtinchi komponentlar ustuvor ekanligi statistik jihatdan ishonchli farq ($p<0,05$) sifatida qayd etildi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Olingan natijalar harbiy atamalarning ma'nosi bir jinsli emasligini, balki respondentning kasbiy tajribasi, ijtimoiy roli va shaxsiy hissiy holatiga bog'liq holda turlicha "faollashadigan" ko'p qatlamli psixologik tuzilma ekanligini ko'rsatadi. Bu xulosa N.V. Ufimtseva va I.A. Sterninning til ongi tuzilishi haqidagi nazariy qarashlariga mos keladi, unga ko'ra so'zning "psixologik tuzilishi" lug'aviy ta'rifdan ancha kengroq bo'lib, shaxsning hayotiy tajribasi orqali "sinovdan o'tkaziladi".

Bu natijalar amaliy nuqtai nazardan bir qator muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, harbiy terminologiyani o'qitishda nafaqat atamaning rasmiy ta'rifini, balki uning kasbiy kontekstdagi pragmatik qo'llanilishini ham o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, harbiy matnlarni tarjima qilishda tarjimon manba va tarjima tilidagi atamalarning konnotativ farqlarini hisobga olishi zarur, aks holda tarjima matnida noadekvat emotsional ta'sir yuzaga kelishi mumkin. Uchinchidan, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi sohasida atamalarning ijobiy assotsiativ maydonini shakllantirish ustida maqsadli ishlash zarurati mavjud.

Shu bilan birga, tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud: respondentlar soni nisbatan cheklangan bo'lib, natijalarni umumlashtirish uchun keng ko'lamli tadqiqot talab etiladi; shuningdek, tadqiqot faqat o'zbek tilidagi atamalar misolida o'tkazilgan bo'lib, kelgusida qiyosiy-tipologik tadqiqotlar (masalan, o'zbek-rus-ingliz tillari materiali asosida) olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

O'tkazilgan tadqiqot harbiy atamalarning psixolingvistik ma'nosi murakkab, ko'p qatlamli tuzilmaga ega ekanligini va uni to'liq tavsiflash uchun an'anaviy leksik-semantik tahlil bilan bir qatorda eksperimental-psixolingvistik metodlarni (assotsiativ eksperiment, semantik differentsial, komponent tahlil) kompleks qo'llash zarurligini ko'rsatdi. Harbiy va fuqarolik respondentlari o'rtasida aniqlangan differentsial farqlar - birinchi guruhda denotativ-pragmatik, ikkinchi guruhda konnotativ-assotsiativ komponentlarning ustunligi - harbiy terminologiyaning ijtimoiy-psixologik jihatdan bir xilda idrok etilmasligini isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari harbiy tilshunoslik, psixolingvistika, harbiy tarjimashunoslik va terminologik leksikografiya sohalarida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, dissertatsiya ishining keyingi boblarida harbiy atamalarning kengroq korpusi asosida, shuningdek qiyosiy til materialida chuqurlashtirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М.: Смысл, 1997.
2. Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. - М.: Институт языкознания РАН, 2011.
3. Стернин И.А. Психолингвистическое значение слова и его описание. - Воронеж: ВГУ, 2011.
4. Osgood C.E., Suci G.J., Tannenbaum P.H. The Measurement of Meaning. - Urbana: University of Illinois Press, 1957.
5. Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности. - М.: ИРЯ РАН, 1994.
6. Nurmonov A. Til va nutq nazariyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2008.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006.
8. Field A. Military Terminology and the Sociolinguistics of Armed Conflict. - London: Routledge, 2015.
9. Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. - Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.